

20. YÜZYIL TÜRK AYDINLANMASI: TÜRKİYE'DEKİ TURAN VE TURAN'DAKİ TÜRKİYE

PROF. DR. RECAİ COŞKUN*

Giriş

Türkiye Turan'ın Neresindedir?

Bu yazı iç içe geçmiş iki olguyu konu edinmektedir: Türk aydınlanması ve Turancılık. Bu ikisinden hangisinin diğerini tetiklediği sorusu doğru olmayacaktır. Zira ortada iç içe geçmiş karmaşık etkileşimler vardır. Gerçekten de 1900'lerin başları değişik fikri, siyasi ve askeri dalgaların iç içe geçtiği bir İstanbul görünümü verir. Bir yandan geri kalmışlık sarmalından kurtulamayan bir ülke diğer yandan birbiri peşi sıra aydınlanma hamlesine kalkışan yürekli, vatanperver fikir ve ilim adamlarının büyük kalkınma hamleleri vardır. Bir tarafta Türk tarihinin en utanç verici yenilgilerinden olan Balkan hezimetini, öte yanda bunun hemen akabinde yazılan Çanakkale destanı... Bir yanda birbiri ardı sıra kaybedilen vatan toprakları, diğer yandan Türklüğün önüne açılan yeni ve büyük Turan ufku... Bir tarafta yüzlerce yıllık kardeşliğe sırtını dönen dindaşlar; diğer yandan Afganistan ve Buhara gibi Türkistan topraklarının fakir halklarının topladıkları yardımlarla kurulan Türkiye Cumhuriyeti. Böylesi bir ortamda fikri akımların en belirgin üç ayağı olan İslamcılık, Türkçülük ve Avrupacılık birbirlerinin kulvarlarına girip

* Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Öğretim Üyesi.

Turan ilk kez yüksek sesle dile getiriliyordu. Hayal ile gerçek arasında bir yerdedi bu ülkü...

çıkmakta; farklı kombinasyonlarla değişik tonlar kazanmakta ve yakın bir gelecekte kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ne kendi rengini vermeye çalışmaktadırlar.

Savaşın, ihanetin, yenilginin, zaferlerin, darbelerin, komitacılığın tozu dumana kattığı bu devrin bir özelliği de Türk aydınlarının yüzyıllar sonra ilk defa yönlerini kadim atalar yurduna çevirme gereği duymalarıydı... Turan ilk kez

yüksek sesle dile getiriliyordu. Hayal ile gerçek arasında bir yerdedi bu ülkü... Ama önce birkaç anekdotu aktarmak gerekir.

- 1860'ların sonu... Moskova'da askeri okulda eğitim görmekte olan 16-17 yaşlarında Kırmımlı bir Türk genci arkadaşıyla birlikte okulundan kaçır. Uzun bir yolculuk sonucunda Odessa'ya gelirler. Niyetleri İstanbul'a geçip Girit'te Rumların başlattıkları isyanı bastırmak için hazırlanmakta olan Türk ordusuna katılmaktır. Pasaportları yoktur. Çarlık polisine yakalanırlar. Adları: İsmail Gaspıralı ve Ahmet Mirza'dır...
- Sene 1912... Osmanlı ve Türk tarihinin en kara günleri yaşanıyor. Balkan hezime-ti sonrasında İmparatorluk dağılmanın eşiğindedir. Edirne, Balkanlardan canını kurtarabilen göçmenlerle dolu... 20 yaşında bir Azerbaycanlı genç. Yanında üç arkadaşı daha var. Gence'den Batum'a geçiyorlar. Bir Rum'dan İran pasaportu satın alıyorlar. Edirne'ye gidiyorlar. Niyetleri Türk Ordusu'na gönüllü yazılmak ve Balkanların intikamını almaktır. Bu genç, Azerbaycan milli marşının ve Çırpınırдын Karadeniz'in yazarı; Stalin kasabının kurşuna dizdiği Ahmet Cevat'tır...
- Osmanlı Sevri Anlaşmasını imzalamış. Batı Türklüğü esaretle yok olmak arasında gidip geliyor. Ata Yurt'tan yiğit sesler yükseliyor. Ceditçiler önderliğinde bağımsızlık savaşları veriliyor. Lakin Doğu Türklüğü de ağır bir baskı altındadır ve çaresizdir. Bir Kazakistanlı yiğit ben diyeyim şiir siz deyin ağıt yakıyor: "Uzaktaki Kardeşime..." diye...

**"Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda
Kaygıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Layık mı kul olup durmak, gel gidelim
Altay'a, atandan miras altın tahta."**

- Şiirin yazarı büyük Turan şehidi Mağcan Cumabay'dır. O ve arkadaşları Stalin kasabı tarafından şehadete gönderildiler. Mezarları bilinmiyor...
- Sene 1922... Yunan Ordusu'nun İzmir üzerinden başlayan ve Anadolu'nun içerilerine doğru kıvrılan işgal yürüyüşü bütün Türk Dünyasını ve Türkleri merak ve endişe içerisinde bırakmıştır. Ankara'dan top sesleri duyulurken Türk ve İslam dünyasının yegâne bağımsızlık ümidi de sönecek diye yastadır bütün gönüller. Birden makus talih yenilir. Türk Ordusu Ağustosun sonlarında Yunan Ordusu'nu önü-

ne katıp sürmektedir. Haber Türk Dünyasında bayram etkisi yapar. Türkistan'da, Taşkent denen bir şehirde 30 yaşlarında bir aydın "Tufan: Anadolu Kışlağının Muzaffer Ordularına" diye destansı bir şiir yazar ve noktayı şöyle koyar:

**"Ey İnönü, ey Sakarya, ey İstiklal erleri
Yürü, mazlumlar tufanının öç alıcı selleri"**

- Şairin adı A. Süleymanoğlu Çolpan'dır. "Güzel Türkistan sana ne oldu? Sebep vakitsiz güllerin soldu" dizelerinin ve daha nice hoş şiirlerin yazarıdır. Stalin Çolpan'a da diğer Türk aydınlarına yaptığı gibi yapar, kurşuna dizdirir. Bugün Çolpan'ın mezarı nerededir bilinmez. Lakin ülküleri ve hatırası her Türk Ülkücüsünün yüreğinin en kanayan yerindedir.

Yukarıdaki örnekler çoğaltılabilir. Türkiye'den Turan yollarına düşen Enver Paşa başta olmak üzere bilindik bilinmedik nice destansı hikâyeler ve şahsiyetler vardır. Mesela, tam da Osmanlı çökerken, Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına koşan Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri Paşa ve askerleri bugün bile göz yaşartan hatıraların ve hakikatlerin merkezinde değiller mi? Benzeri şekilde o dönemde İstanbul'dan İran, Afganistan, Hindistan, hatta Endonezya'ya uzanan stratejik ziyaretleri; Macar Turancıları arasına katılan Türkçüleri ayrı ayrı anlatacak eserler de bir gün yazılacaktır elbette. 1944 Turancılık olayları; 1970'lerde Turancılığı tekrar Türk siyasi hayatının merkezine çeken Alparslan Türkeş ve dava arkadaşları bu yüzyıllık yürüyüşün metanetli ve dirayetli temsilcileridir. Bu yazı tam da bu iç içe geçmişlik üzerine inşa edilmiştir: Türkiye Turan'ın neresindedir?

Şaşkınlıktan Aydınlanmaya

Osmanlı-Türk merkezli bir çözümleme yaptığımızda 19. yüzyılı "şaşkınlık-kargaşa", 20. yüzyılı ise "aydınlanma girişimi" olarak tanımlamak mümkündür. 19. yüzyıl şaşkınlığının başında bırakın Avrupalı ordulara, "dünkü başıbozuk vahşi Ruslara" karşı alınan askeri yenilgilere akıl sır erdiremeyen bir Osmanlı idari ve askeri yönetiminden söz edilebilir. Osman Turan (2000) özellikle Sultan 3. Selim'in yaşadığı şaşkınlığı ve bu nedenle kısa sürede bir yenilikçilik hareketinin başlatılması konusunda karşılaştığı engel ve tepkileri ayrıntılı şekilde vermektedir. Her yenilikçilik girişimi derin ve vurdumduymaz bir ataletsizliğe ve köhnemişliğe çarpar. Gelenek adına takınılan bu "tembel ve uyusuk tavır" gün gelecek kendi zıddını yaratacak ve Türk'e dair ne varsa hepsini toptan reddedecek bir Avrupacılık akımının doğmasına da sebep olacaktır. Bugün dahi hem Türkiye ve Türk Dünyasında, hem de genel olarak Doğu ve İslam dünyasında bu gelenek ve modernleşme ikileminin aşırı

Osmanlı-Türk merkezli bir çözümleme yaptığımızda 19. yüzyılı "şaşkınlık-kargaşa", 20. yüzyılı ise "aydınlanma girişimi" olarak tanımlamak mümkündür.

uçlarının toplumlarda oluşturduğu kutuplaşmanın getirdiği gerilime ve bu gerilime bağlı sosyal ve siyasi arızalara sıkça tanıklık etmekteyiz.

Şaşkınlık büyük kargaşaları, kargaşalar ise yenilgileri getirdi ardı ardına. Yenilgiler ise yeni arayışlar anlamına geliyordu. Elbette bu arayışlarda istikamet umumiyetle Batı idi. Batı hem yenilgilerin müsebbibi hem de yeni bir çıkış yolunun kapısı olarak görülüyordu. Şaşkınlık, kargaşa ve arayışlarla geçen bir asır sonrasında gelinen 1900'lü yılların başında "Osmanlılık", "Türklük", "İslamlık", "Avrupalılık", "Muasırlık" gibi kavramlar artık sadece tanımlamalarla sınırlı kalmıyor yeni "yorumlamalara" ve hatta hayat pratiklerine de konu ediliyordu. Felsefe, edebiyat, tarih başta olmak üzere eğitim de bu süreçte kendine yeni bir istikamet arıyordu. Arayışlar had safhadaydı, siyasi ve toplumsal bunalımlar da. Bu şartlar altında fikri bir "emekleme" ve belki de "ergenlik" dönemine giriliyordu. Örneğin, Batıdaki liberalizm, sosyalizm, demokrasi ve hatta dini reformculuk gibi kavramların Türk coğrafyasında da karşılıkları oluşmaya başlamıştı. Batı'dan alınan bilimsel kavramlar sadece nakledilmekle yetinilmiyor, aynı zamanda Türk, Doğu ve İslam toplumlarının gerçekliklerini ortaya çıkarmak için birer düşünsel mekanizmaya da dönüştürülüyorlardı. Kaldı ki bu arayışlar Türkiye ile de sınırlı değildi. Türk dünyasının her köşesinde benzeri çabalara şahit olunuyordu.

Bu dönemde ortaya çıkan en önemli fikri akımlardan biri de Turancılık¹ olduğundan, daha önce Türk düşünce hayatında karşılığı olmayan bu yeni akımın Osmanlı'da ortaya çıkış nedenleri ve biçimi ve bu akımın yaklaşık 100 yıllık hikâyesi ayrıntılı bir tartışmayı hak etmektedir. Bu türden çalışmalar yeterli nicelik ve nitelikte olmasa da vardır. Bu nedenle bu çalışmanın konusu Turancılık fikrinden ziyade bu düşüncedeki insanlar arasındaki yoğun etkileşime bağlı olarak cismanileşen Turan gerçekliğidir. Bu nedenle çalışma Turancılığın merkezi olarak İstanbul'u ve İstanbul özelinden de o dönemde Turan coğrafyasındaki aydınlar arasındaki yoğun etkileşimi ele almaktadır.

Yukarıda 3. Selim'e özel bir referansta bulunulmasının birinci gerekçesi Osmanlı coğrafyasında "yenilenme gereğini" resmen kabul eden bir sultan olması ise, bir diğeri de bu yenilenmeye verdiği Ceditçilik adının kendisinden yaklaşık 200 yıl sonra bütün Turan coğrafyasını etkileyecek bir akıma dönüşmesidir. Her iki dönemde de Ceditçilik kimilerince bir felah, kimilerince de bir felaket yolu olarak siyasi ve fikri tartışmaların ve uygulamaların merkezine oturmuştur.

Tespitler ve Tezler

Bu yazının konusu üç tespite dayanmaktadır. Birincisi, Türk ve İslam dünyasının yüzyıllar boyunca süregelen kültürel donukluktan kurtulmak için 1800'lü yılların son çeyreğinde emareleri görülen ancak 1900'lerin başlarında iyice belirginleşip kurumsallaşan bir "aydınlanma atılımı" ile tarihten silinme tehdidini bertaraf etmeye çalıştığıdır. İkincisi, Türk Dünyasının değişik köşelerinde birbirine

yakın zamanda başlayan bu aydınlanma hareketinin Macaristan'dan İstanbul, Tiflis, Bakü, Taşkent'e ve Doğu Türkistan'a; Kahire'den Bahçesaray ve Kazan'a yayıldığı ama her hareketin birbirini yakından takip etmeye çalıştığı ve beslediğidir. Üçüncü tespit ise hem Osmanlı'nın çöküşü hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan istiklal mücadelesine Türk Dünyasının her yanından yakın ilgi duyulduğu ve maddi-manevi desteğin esirgenmediğidir. Bu tespitler bize aşağıdaki tezleri bu yazının konusu yapma imkânı tanıyor:

a- 20.yüzyıl başları birkaç asırdır uyuyan Türk-İslam Dünyasında güçlü bir ilmi, fenni ve fikri aydınlanma çabaları ile bugün dahi yakından incelenmeyi hak etmektedir. Zira bugün karşı karşıya olduğumuz tehditlerin ve önümüzdeki fırsatların düğüm noktası bu görece "kısa" zaman kesitidir.

b- Bu dönemde İstanbul ve diğer başlıca Türk kültür merkezleri arasında çok canlı ve organik bir bilgi ve kaynak alışverişi olduğudur. Bu gerçeklik sayesinde hala sözünü edebileceğimiz bir Türk Dünyası bulunmaktadır. Öyle ki bugün Azerbaycan, Özbekistan ve Kırım gibi Türk devletlerinin millî marşlarının söz yazarlarının da bu aydınlanma ve istiklal hareketlerinin tam merkezinde olduklarını görmekteyiz.

c- Üçüncü tez ise bu aydınlanmacı ve bağımsızlıkçı fikir hareketlerinin içerisinde İslamcılıktan liberalizme ve sosyalizme uzanan farklı meşreplerden insanlar olmasına rağmen bunların genel ortak özelliklerinin Türkçü ve Turancı olduğudur.

d- Burada ele alınacak bir diğer tez ise bu dönemde belki yakın tarihte ilk defa Batı Türklüğünün bir kısım aydınlarının bunalımdan çıkış yolu olarak Doğu ve Kuzey Türklüğüne yönelmeleri ve "atayurt" kavramını canlandırma- larıdır. Kısmen yukarıdaki nedenlere bağlı olarak; kısmen büyük Balkan hezimetini ve ardından da Balkanlar'da ve Orta Doğu'da bazı İslam topluluklarının hilafete ve saltanata sırtlarını dönerek Hristiyan-Batılı müttefikler edinmelerinin bir sonucu olarak daha önce "Balkan ve Ortadoğu" karakteri baskın olan bir kısım Osmanlı aydını giderek Türkistan ve Doğu ile daha yakın bir etkileşime girmişlerdir. Bunda elbette Türk Dünyasının hemen her köşesinden Türkçü-Turancı aydınların İstanbul ile yakın bir iletişime geçmelerinin de etkisi söz konusudur.

Yukarıdaki tespitler ve bunlara bağlı olarak ortaya konan tezler ışığında 19. yy aydınlanmasının Türkçü-Turancı karakterini ve bütün Turan coğrafyasında ortaya konmaya çalışılan ortak gelecek tasavvurunu günümüz gerçekleri ışığında yeniden yorumlamak gerekmektedir. Zira günümüzde geleceği sağlıklı bir şekilde okuyabilmenin fikri referanslarının birçoğu bu döneme aittir. Bu dönemde İstanbul'da söylenen her sözün Kırım'da, Kazan'da, Bakü'de, Taşkent'te karşılığı vardır.

19. yy aydınlanmasının Türkçü-Turancı karakterini ve bütün Turan coğrafyasında ortaya konmaya çalışılan ortak gelecek tasavvurunu günümüz gerçekleri ışığında yeniden yorumlamak gerekmektedir.

Bütün bunların arka planında ise bu sayıda farklı veçheleriyle dokunulacak olan Ceditçilik ve Türk yenilikçilik hareketinin fikir ve eylem babası İsmail Bey Gaspıralı'nın olduğu gerçeğidir. Gaspıralı'nın ektiği tohumlar Türk Dünyasının her köşesinde karşılık bulmuş ve kısa zamanda yetişen yeni nesil Bahçesaray, Kazan, İstanbul, Taşkent, Tiflis², Bakü, gibi merkezlerden kendini duyurmaya başlamıştır.

Türk Aydınlanmasının Işığı: Gaspıralı ve Kırım'dan Turana Yayılan Ceditçilik Hareketi

Gaspıralı hakkında yazılmış çok sayıda eser vardır.³ Zira O, Türk ve İslam Dünyasının gecikmiş aydınlanmasının hem teorisyeni hem de pratisyenidir. Türk Dünyasındaki geriliğin, bölünmüşlüğün, mezhepsel parçalanmışlığın ve

ümitsizliğin temel sebebinin “eğitim” olduğunu; içinde bulunduğu çağın ise eğitim ve basın-yayın faaliyetleriyle şekilleneceğini görebilmiş ve bütün ömrünü bu alanda faaliyetler yürütmek ile geçirmiştir.

Burada bir Gaspıralı biyografisi yazmaya gerek yoktur. Ancak Gaspıralı'nın ufkunun genişliğini ve uygulanabilirliğini göstermek bakımından birkaç örnek vermek uygun olacaktır. Kırım'da doğar. Ailesi eğitilmiş, seçkin ve dönemin Çarlık Rusya'sının idari kadrolarıyla iletişim içerisinde. Gaspıralı bu nedenle bir yandan Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de “geleneksel eğitimini” alırken diğer yandan Rus okullarında okuma imkânı bulur. İki eğitim sistemi arasındaki farkı bizzat gözlemler ve yaşar.

Henüz 15-16 yaşlarında iken Moskova'da askeri bir okula yazılır. Çevresindeki Rusların sürekli olarak Osmanlıyı aşağılaması gücüne gitmektedir. Tam da bu sırada okulda son sınıfta ve henüz 16 yaşında olan Gaspıralı Girit'te patlak veren Rum isyanını bastırmak için gönüllü toplayan Osmanlı ordusuna katılmaya karar verir. Yakın arkadaşı Mustafa Mirza ile birlikte Moskova'dan Odessa'ya gelmek için yola çıkarlar. 45 gün süren zorlu yolculuk sonunda Odessa'ya varırlar lakin pasaportları yoktur, İstanbul'a geçemezler ve yakalanırlar. Bahçesaray'a gider ve bir zamanlar talebesi olduğu Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlar. Sene 1868'dir ve Osmanlı ve İslam dünyasının tümüyle karanlık bir döneme girdiğinin ipuçları her yerde görülmektedir.

Hayati boyunca muhatap olacağı “dinsizlik”, “gavura benzeme”, “gavur işi” gibi suçlamalar bu dönemde karşısına sıkça çıkmaya başladı. Nasıl olmasın ki? Sadece dini değil; fenni eğitimi de savunuyordu. Türkçenin de okulda

öğretilmesi gerektiğini söylüyordu. Sıralar, tahtalar kullanıyordu. Kız çocukları okusun istiyordu. Rusların yaptığı gibi ders aralarını “zil çaldırarak” bildirdiği için “çan çaldırmakla” suçlanıyordu. Gazete çıkarmak istiyordu. Dil birliği, fikir birliği, iş birliği talep ediyordu. Bunların hepsini de “yasal yollardan” yürütmek istiyordu. Konuşma, alfabe, mezhep, coğrafya gibi gerekçelerle paramparça olmuş kardeşleri aynı alfabe altında toplamak istiyordu. Çarlık Rusya’sının kendilerine sağladığı yasal hakları kullanamayacak ve talep edemeyecek derecede cehalete saplanmış milletini aydınlanmaya, haklarını aramaya davet ediyordu. İş dünyası içerisinde Müslümanların azlığına anlam veremiyor; Türklerin bu durumdan hızlıca çıkabilmesi için çareler arıyordu.

Dünyası Kırım ile sınırlı değildi Gaspıralı’nın.

Bütün dünyaya ama elbette başta İstanbul olmak üzere Türk-İslam coğrafyasına ilgi duyuyordu. Ziyaretleri dahi bu ufuk genişliğini anlamamıza yeter. Moskova’da okumuştur. Batı’da ise Viyana-Almanya üzerinden Paris’e gittiğini biliyoruz ve hatta oradan Londra’ya geçtiğine dair hatıralar var. İstanbul’a belli aralıklarla geldiği ve hatta ilk gelişinde niyetinin Orduda görev almak olduğu biliniyor. Değişik sebeplerden dolayı bu niyeti gerçekleşmedi. Hem Abdülhamit döneminde hem de İttihat Terakki Hükûmeti döneminde Osmanlı idarecileri ile sıkı ilişkileri vardı. Kullandığı Türkçe dahi kafasında kurguladığı Türk dünyasının merkezinde İstanbul olduğunu göstermekteydi.

Ancak Gaspıralı’nın dünyası çok daha genişti. Gün geliyor Litvanya Tatarlarını ziyaret ediyor, ardından Kazan-Tataristan yollarına düşüyor ve buralarda görüşmeler, edebiyat toplantıları yapıyor ve insanları “Birliğe” davet ediyordu. Akabinde Türkistan’a yollanıyor; Semerkant ve Taşkent havasını kokluyor; yaşadıklarını yine Tercüman vasıtasıyla bütün Türk dünyasına yayıyordu. Türkistan’dan döndükten sonra Kafkasya seyahatine çıkıyor ve Batum, Tiflis, Gence, Şamahı üzerinden Bakü’ye iniyordu. Köstence (Romanya), Rusçuk (Bulgaristan) ziyaretlerindeki amaçlarından bir tanesi de bölgede ortaya çıkan “Türk-Tatar” geçimsizliğine müdahale etmektir. Gün gelir İran Türkleri ile münasebet kurar ve nihayet Hindistan’a kadar gider. Gaspıralı Turan coğrafyasını neredeyse baştan başa dolaşmış ve buralarda hem ticari, hem fikri, hem de siyasi kişiliklerle görüşerek davasını ve ülkülerini aktarmıştır.

Gaspıralı’nın Türk Birliği Ülküsünü anlamak için Tercüman Gazetesinin hikâyesini bilmek yeter aslında. 1885’te 1000 civarında olan abonelerin 300’ü

Dünyası Kırım ile sınırlı değildi Gaspıralı’nın. Bütün dünyaya ama elbette başta İstanbul olmak üzere Türk-İslam coğrafyasına ilgi duyuyordu. Ziyaretleri dahi bu ufuk genişliğini anlamamıza yeter.

20. yüzyıl Türk Aydınlanmasına en fazla katkı veren toplulukların başında Azerbaycan Türkleri gelmektedir. Güney ve Kuzey Azerbaycan bütün Türk Dünyasını etkileyen büyük ilim, düşünce, edebiyat ve eylem insanları yetiştirmiştir.

Kırım'da, 300'ü İdil-Ural'da, 150'si Dağıstan'da, 50'si Sibirya'da ve 200'ü Türkistan'da idi. Ayrıca Romanya, Bulgaristan gibi ülkelerde olduğu gibi Kahire, Kaşgar ve Hindistan'da da aboneleri ve okuyucuları vardı. Tercüman bir anlamıyla Turan'ın kendisi idi. Gaspıralı Tercümanın yanında dergiler ve kitaplar da basıyordu.

Gaspıralı'yı ayrıcalıklı konumuna taşıyan "Usul-i Cedit" ve Savti Metodu (fonetik yöntem) olmuştur. İlk açtığı okula sadece 9 talebe kaydedebilen ve bir sonraki dönemde bu sayı 39'a çıktı diye sevinen Gaspıralı'nın Cedit okulları o denli başarılı olacaktır ki gün gelecek sayıları 5.000'in üzerine çıkacaktır. Bu, o tarihe kadar Türk coğrafyasının görmediği bir aydınlanma hamlesidir. Sonraki yıllarda bu okullardan yetişen yüzlerce genç Türk aydınlanmasının öncüleri olacak din, fikir, edebiyat, şiir, sanat, tiyatro ve fen bilimlerinde göz kamaştırıcı eserler ortaya koyacaklardır. Lakin bu nesil Çarlık ve ardından da Sovyet Rusya'sının

yöneticilerinin hışmına uğrayacak ve hemen tamamı idamlarla ve sürgünlerle yok edileceklerdir. Ölmeyenler ise mutlak ve derin bir sessizliğe gömüleceklerdir. Son nesil Ceditçiler özellikle 1930'lardaki "repressiya" ile yok edildikten sonra 1990'daki hürriyet dalgası ile bir bir yeniden hatırlanmaya ve anılmaya başlanacaktır. Cedit okullarının yaktığı Türkistan bağımsızlık ülküsü 80-100 yıl sonrasında yeniden alazlanmıştır.

Azerbaycan'ın Türkçü Ziyalıları

20. yüzyıl Türk Aydınlanmasına en fazla katkı veren toplulukların başında Azerbaycan Türkleri gelmektedir. Güney ve Kuzey Azerbaycan bütün Türk Dünyasını etkileyen büyük ilim, düşünce, edebiyat ve eylem insanları yetiştirmiştir. Azerbaycanlı "ziyalıların" bir diğer özelliği de henüz Arap alfabesinin⁴ kullanıldığı o dönemde dil yakınlığının da bir sonucu olarak Osmanlı aydınları ve İstanbul ile çok yakın temas ve işbirliği içerisinde olmalarıdır. Hepsi İstanbul'u yakından takip ediyor ve bir şekilde yolunu Türkiye'ye düşürüyordu. Bunlar arasında "ilk"lerin sahibi de çoktur. Mesela hem Ziya Gökalp (1975) hem de Yusuf Akçura (2008) Türkçülüğün tarihinde önemli bir simadan bahsederler: Mirza Fethali Ahunzade. 1850'lerde "tam mahalli Türk şivesi" ile birkaç komedi yazmıştır ki bunlar türünün ilkleridir. Sonra alfabenin ıslahı ile ilgili Türkiye'ye de gelmiş, görüşmeler yapmış ama meramına karşılık bulamamıştır.

1870'lerin sonlarında Tiflis'te Said Efendi ve Celal Bey adlı iki kardeş Ünsizadeler Matbuatı'nı kurup Ziya-i Kafkasya adlı bir gazete ile ardından Kaşkül adlı bir dergi yayınlamaya başlarlar. Gazete ve Dergi bütün Türkistan'dan haberler verir. Esas amacı da İstanbul Türkçesi ile Azerbaycan şivesini yakınlaştırmaktır. Faaliyetlerinin büyük faydaları oldu. Lakin bedelini Rus idaresinin baskıları sonucu ülkelerini terk ederek Osmanlıya sığınmakla ödediler (Akçura 2008: 65-75).

Hüseyinzade Ali Bey yine Azerbaycan'da doğmuş, Rusya'da Petersburg Tabii İlimler Akademisi'nde okurken değişik bölgelerden Türk talebelerle tanışmış ve yakından ilgilenmiştir. Akademiyi bitirir bitirmez İstanbul'a gelir ve Askeri Tıbbiye'ye girer. Yüzbaşı olarak 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılır. Bu Harp romantik Türkçülüğün önemli ilham kaynaklarından. 1900'lerin başında İstanbul'da Türkçülük tartışmalarında adını duyurmuş büyük bir aydındır. *"Müslümanlar ve özellikle Türkler, her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında ya Karakurum civarında olsun, birbirlerini tanıyacak, sevecek. Sünnilik, Şiiilik ve daha bilmem nelik adıyla mezhep taassubunu azaltıp Kur'an'ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, dinin esasının Kur'an olduğunu bilecek olurlarsa elvermez mi?"* diye soracak kadar geniş bir bakış açısına sahiptir. Adeta geleceği okumaktadır. Hüseyinzade yazılarında Turancılığı açıkça dile getirmesi ve Soyadı Kanunu çıktıktan sonra Turani soyadını alması ile Türkçülerin gönlünde müstesna bir yer işgal eder. Dahası, O'nun Tiflis'te çıkardığı Hayat gazetesinde dile getirdiği *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak"* formülü daha sonra Z. Gökalp'ın *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"* adlı çalışmasının da esin kaynağı olacaktır. 1910'da tekrar Türkiye'ye dönene kadar Tiflis ve Bakü'de dergi ve gazetelerde görev almış, okul kurmuştur. İttihat Terakki, Türk Ocağı, Türk Yurdu camialarının aktif olarak içerisinde yer alır. Bilim, sanat, estetik ve siyasi anlayışı ve düşünceleriyle çevresindekiler üzerinde büyük etki bırakır. Hem İstanbul hem de Azerbaycan yönetimleri adına birçok resmi görevler alır. 1. Dünya Savaşı sırasında Yusuf Akçura ile birlikte *"Turan Heyeti"* adıyla Türkistan'a bir seyahate çıkarlar. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ne katılır. Asıl mesleği olan cildiye de önemli çalışmalar yapar. 1942'de Üsküdar'daki evinde vefat eder (Ülken 1992: 267-276).

Ağaoğlu Ahmet yine Azerbaycan doğumlu önemli bir Türkçü aydındır. Doğduğu yer olan Karabağ, Ağaoğlu'na göre *"Azerbaycan Türk kültürünün, Türk musikisinin, Türk edebiyatının ve de Türk milliyetçiliğinin beşiğidir."* Ailesinde birkaç dil bilen aydın ve alim insanlar vardı. Şuşa'da gittiği Rus mektebinde Türklerin sayısı sadece dördtü ve çoğunluk olan Ermenilerdeki Türk nefretine ilk burada şahit oldu. Yüzlerce Ermeni öğrencinin okuduğu bu mektepte hakaretler ve dayaklara maruz kaldı. Son sınıfa geldiğinde diğer Türk öğrenciler okulu bırakmış, Ahmet Ağaoğlu tek kalmıştı. Hüseyinzade gibi Ağaoğlu'nun da İsmail Gaspıralı ile irtibatı vardı. Muhtemeldir ki Gaspıralı'nın tavsiyesi ile Azerbaycan'dan Avrupa'ya, Paris'e okumak için giden ilk kişidir. Paris'te kısa sürede dikkat çeker ve müstesna bilim insanları

Esasen sadece Ahmet Cevat'ın hayatını ve eserlerini okumak dahi bugün iki ayrı ülke gibi düşünülen Türkiye ile Azerbaycan arasında ne denli yakın ilmi, siyasi, edebi irtibat olduğunu göstermeye yeter.

topluluğu içerisine kabul edilir. Gazetelerde Doğu ile ilgili yazıları çıkar. Cemalettin Afgani ile Paris'te tanışır. Hukuk eğitimini tamamlar. İstanbul üzerinden Tiflis'e döner. Öğretmenlik dâhil değişik görevler alır. En nihayet Hüseyinzade ile birlikte Azerbaycan'da yayınlanan Türkçe gazete Hayat'ın başına geçerler. Bir yıl sonra Hayat'tan ayrılarak İrşad gazetesini kurar. Bu Azerbaycan'da çıkan ikinci Türkçe gazete olur. En büyük emeli Türklerin hukukunu savunmak, halk arasındaki Şii-Sünni ayrımını ortadan kaldırmak, eğitimi ve yeni ilimleri yaymaktır. Risalelerinden birinde "kadın" mevzuunu inceler ve İslam dünyasının gerileyişi ile kadına bakışındaki değişme arasında bağlantı kurar. Alfabenin ıslahı Ağaoğlu'nu da yakından ilgilendiren bir konudur. Sene 1900'ların başıdır. 1904'te güçlü ve saldırgan Ermeni teşkilatlarıyla başa çıkabilmek adına "Fedai" adında gizli bir teşkilat kurar. Siyasi, sosyal işlerle uğraşırken

Türkçe, Rusça, Fransızca hatta Farsça makaleler yazmaya devam eder. Çok üretkendir. Rus hükûmeti tarafından gazetesi İrşad ve kendisi sürekli taciz edilir. Baskılar artık ailesini de kapsayacak şekilde genişler ve tehlikeli hâl alır. Ağaoğlu, Türkiye'de 1908 hükûmet değişikliği gerçekleşince İstanbul'a gelir ve siyasi ve kültürel faaliyetlerin tam merkezine yerleşir. "Türk milliyetçiliği" esasıyla kurulan ilk dernek olan "Türk Cemiyeti" üyeleri arasındadır. Hüseyin Cavit, Hüseyinzade Ali Bey gibi diğer Azerbaycanlı Türkçüler de bu derneğe üyedirler. 1911'de kurulan Türk Yurdu dergisinin de kurucuları arasındadır. Ardından kurulan Türk Ocağı'nın da kurucularından biridir (Akçura 2008: 147-163).

Türk aydınlanmasına katkı yapan daha çok sayıda Azerbaycan Türkünü burada sıralamak mümkün değildir. Bilinen ve bilinmeyen yüzlerce Azerbaycan ziyalısı hem Türkiye hem de Türk Dünyasının diğer köşelerine millet sevgisini yaymak ve millî bilinci uyandırmak için emek vermişlerdir. Esasen sadece Ahmet Cevat'ın hayatını ve eserlerini okumak dahi bugün iki ayrı ülke gibi düşünülen Türkiye ile Azerbaycan arasında ne denli yakın ilmi, siyasi, edebi irtibat olduğunu göstermeye yeter. Sırf Turan'ın büyük şehidi Ahmet Cevat'ın Türklük ve Turan mücadelesi bile bu insanların Türk milletine duydukları yüce sevgiyi delillendirmeye yeter.

Düşünün ki İslam Hilafetinin ve Türklüğün başkenti işgal altındadır. İngiliz gemileri Boğaz'a demir atmış ve toplarını Halifenin yani Osmanlı Sultanının ikametgâhına, Dolmabahçe'ye çevirmişlerdir. Bir ordusu yoktur artık halifenin ve muhatabı işgal kuvvetlerinin yüzbaşı-binbaşı seviyesindeki subaylarıdır. 20'li yaşlarında genç bir yürek Azerbaycan'dan şiir değil, feryat haykırmaktadır:

*“Ben sevdiğim mermer sineli yârin,
Diyorlar koynunda yabancı el var.
Bakıp ufuklara, uzak yollara
Ağlıyormuş mavi gözler akşamlar.
Ah, ey solgun yüzlü, İstanbul
Mavi gözlerin pek baygın İstanbul”*

Gence’li bir gencin bu muhteşem şiiri yazabilmesi için yüreğinin İstanbul’da atması ve Türklüğü dalları yeryüzüne yayılmış ulu bir çınar olarak tasavvur etmesi gerektir.

Kazan ve Kuzey Türklüğünün 20. Yüzyıl Türk Aydınlanmasına Katkıları

Kazan ve Kuzey Türklüğü Türk milletinin aydınlanma ve ortak bir gelecek inşa etme ülküsünün yeşerdiği 20. yüzyıldaki mücadelesine büyük destek vermişlerdir. Belki o tarihlere kadar hiç görülmediği şekilde Kuzey ve Batı Türklüğü birbirlerini takip etmeye, araştırmaya, anlamaya ve yakınlaşmaya çalışmışlardır. İki kesim için de zor bir dönemdir zira. Kuzey Türkeli tamamen işgal altında ve dinini, kültürünü kaybetme tehlikesiyle yüz yüzedir. Türkistan cılız bazı direnişlere karşın parçalanmıştır ve büyük kısmı Rus işgali altındadır. Son bağımsız Türk kalesi olan Osmanlı da yolun sonuna gelmiştir. Böylesi bir ortamda fikri olarak Türk Birliği ve kardeşliği belki daha önce hiç olmadığı kadar aydınlar tarafından açık ve yüksek sesle ifade ediliyordu.

Elinizdeki eserde Kuzey Türklüğü ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren yazılardan da görüldüğü üzere özellikle Kazan, Türk aydınlanmasında büyük ve önemli bir yere sahiptir. Bugün bile başucu eserlerden olan “Üç Tarz-ı Siyaset” kitabının yazarı Yusuf Akçura bu eserini Kazan yakınlarındaki köyünde kaleme almış ve oradan Mısır-Kahire’de bulunan Ali Kemal’in çıkardığı “Türk” gazetesine göndermiştir. Akçura (2005) hatıralarını anlatırken Rusya’da bulunduğu çocukluk yıllarında İstanbul hakkında menfi şeyler söylendiğinde nasıl üzüldüğünü anlatır. Paris’te aldığı üniversite eğitimi dışında hayatı merkez İstanbul olmak üzere Tataristan ve Kırım arasında geçer. Bu çalışmada da sıkça alıntı yapılan “Türkçülüğün Tarihi” kitabı yine dönemini anlatan önemli eserlerden bir tanesidir. Ayrıca Ziya Gökalp ile karşılaştırıldığında Türkçülüğün “din vurgusu görece daha az olan” kanadını temsil ettiği de söylenebilir.

Başkurdistanlı Zeki Velidi Togan yine Kuzey Türklüğünün Türk Aydınlanmasına hediye ettiği bir büyük şahsiyettir. Bilim ile aksiyonu kişiliğinde buluşturabilen nadir şahsiyetlerdendir. Türkiye’de “Tarih biliminin ve Türkiyat’ın kurucusudur” dense yeridir. Tarih metodolojisi ve Türk Tarihine ilişkin eserleri bugün bile aşılabilmiş değildir. Dahası, zamanının bütün siyasi gelişmelerinin merkezinde olmuş bir eylem adamıdır aynı zamanda. Birçok Avrupa ülkesi, Türkistan, Petersburg ve nihayet İstanbul’a düşen yolunda hep ilim ve siyaset vardır. Özellikle Sovyet Devrimi sonrası Başkurdistan’ın bağımsızlık mücadelesi; ardından Türkistan’daki

“Basmacı Hareketi” tamamen içerisinde olduğu siyasi gelişmelerdir. Basmacı Hareketi’nin yürütülmesinde Enver Paşa ile ters düşer. Enver Paşa’nın şahadetinin ardından Türkistan Bağımsızlık Hareketi güç kaybeder. Yerel ve birbirinden kopuk hareketler zaman zaman alevlense de özellikle Stalin ile birlikte çaresiz çırpınışlara dönüşürler ve en nihayet boğulurlar. Bu durumu yakından takip eden Türkiye’deki bilim çevreleri Zeki Velidi’yi Türkiye’ye davet ederler. Sovyetlerde mücadele şansı kalmadığını anlayan Velidi’nin yolu İstanbul’a düşer ve ilmi ve siyasi mücadelesine Türkiye’de devam eder. Türk Tarihine dair görüşleri, 1930’ların başında resmi görüşe dönüşen “Eti-Hitit” merkezli yorumlarla çelişir. Türklerin Asyatik bağlarını önceleyen tezlerinde ısrar edince de gözden düşer. Zamanın Millî Eğitim Bakanı dahil resmi çevrelerin eleştirileri karşısında başta Nihal Atsız olmak üzere kimi Türkçüler, Togan’ın yanında yer alır. İş nihayetinde 1944’teki Turancılık Davası’ndan yargılanıp 10 yıl ceza almasına kadar gider. Türkçülerin kurulmasında büyük emek verdikleri Türkiye Cumhuriyeti artık Türkçüleri idama mahkûm eden bir anlayış tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu tarihin bir cilvesi olsa gerektir...

Kuzey Türklüğü denince akla gelen kişilerden bir tanesi de Sadi Maksudi Arsal’dır. Zeki Velidi ile birçok açıdan örtüşen bir hayat hikâyesine sahiptirler. Sadri Maksudi, Gaspıralı’yı “manevi babası” olarak bilir. Eğitiminin biçimlenmesinde ve yürütülmesinde etkili olan abisi Ahmet Hadi o dönem Kazan’ın en ünlü kurumlarından olan “Allamiye Medresesi”nde müderristi ve aynı zamanda Gaspıralı’nın açtığı yoldan ilerleyen bir Ceditçi idi. Bu etki nihayet Sadri Maksudi’nin yolunu Bahçesaray’a ve Zincirli Medrese’ye düşürecektir. Gaspıralı Sadri Maksudi’ye İstanbul’a uğrayıp oradan eğitim için Paris’e geçmesini önerir. Bu arada zaten Rusça ve Osmanlıca’yı öğrenmiştir. Fransa’ya gidince Hukuk ve Edebiyat eğitimi de alır. Rusya’ya dönünce siyasete girer. Meclise seçilir ve idari görev alır. İyi bir konuşmacıdır. Tolstoy hayranıdır aynı zamanda ve Tolstoy’u ziyaret ederek sohbet eder. Tolstoy kendisinden “Akıllı Tatar Çocuđu” olarak söz eder. 1924’te Atatürk’ün daveti ile Türkiye’ye gelir (Akçura 2008). Ankara Hukuk Fakültesinin kurucu hocalarındandır. İstanbul Hukuk Fakültesinde de görev yapmıştır. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun kurulmasında etkili görevler üstlenir. Siyasete ilgi duyar. Türkiye’de de birkaç dönem milletvekili seçilir. En son 1950’de Demokrat Parti’den Ankara milletvekili seçilir. Hukuk, Hukuk Tarihi, Türk Tarihi ve Türk Dili üzerine önemli eserleri vardır. Ancak “Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları” eseri milliyetçi camianın başarılarından kabul edilir.

Kuzey Türklüğü söz konusu olduğunda gizli bir kahramandan daha söz etmek gerekir: Musa Carullah. Ömrü arayışlarla geçen; Turan ve İslam coğrafyasında nerede bir ışık görse oraya koşup giden; İslam dünyasının aydınlanabilmesi için “eğitim, toplumsal hayatın düzenlenmesi ve özellikle kadınınun cemiyetteki yerinin belirlenmesi” konularında keskin görüşleri olan bir aydındır. Cemalettin Afgani

ve Muhammed Abduh'un izlerini sürer. Çok hareketli ve eylemci bir düşünürdür. Lakin nereye gittiye aradığını bulamaz, hayal kırıklıkları yaşar. Vatanından uzaklarda, hicrette ölür.

Sultan Galiyev Türkiye'de henüz yeni tanınmaya başlanmış bir başka düşünce ve eylem adamıdır. Sovyet Devrimi esnasında aktif çalışmalarda bulunur. Marksizm'in Batı toplumlarında görülen "sınıfsal çatışma" eksenli analizlerinin Doğu toplumları için açıklayıcı olamayacağını belirterek "ezen ve ezilen halklar" üzerinden analiz yapmanın daha doğru olacağını savunmuştur. Her ne kadar komünizm idealine inansa da özellikle Sovyetler içerisindeki Türk ve Müslüman halkların birleşmesi esaslı söylemleri elbette Stalin'i rahatsız etmiş ve Galiyev'in öldürülmesi ile neticelenmiştir. Ancak Galiyev Sosyalizm, Turan ve İslam kavramlarını köşe taşı yaptığı fikir yapısı ile en özgün görüşlere sahip eylem adamlarından birisi olmayı hak etmektedir.

Yine 20. yüzyıl Türk aydınlanmasına Kazan, Orenburg, İstanbul, Altaylar, Batı Avrupa ve Türkiye Cumhuriyeti güzergâhından büyük hizmetleri olan ve pek fazla tanınmayan "sarıklı Türkçülerden" Halim Sabit önemli bir şahsiyettir. Kazan'da doğan ve ilk eğitimini burada "yeni usül"de alan Halim Sabit ilerleyen yıllarda İstanbul'da hem eğitim almış hem de müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Rusça, Arapça, Farsça bilen, Sebilürreşat, İslam, Hikmet dergilerinde yazıları olan ve yeni eğitim usullerini geliştirme çabası içinde olan bir alimdir. Gökalp ile Yeni Mecmua'da çalıştı. İslam Ansiklopedisi Sekreterliği yaptı. 1943'te İstanbul'da öldü (Ülgen 1992). Bu yazının insicamı; Türk aydınlanmasında emeği geçen ve özellikle yolu bir şekilde Türkiye'ye düşmüş Turan mütefekkirlerinin hepsini anmaya elvermiyor. Yukarıda alıntı yapılan eserlerde ve başka birçok çalışmada Türk Dünyasının değişik coğrafyalarından Türkiye'ye gelen büyük değerlerden söz edilir. Henüz keşfedilmeyi bekleyen daha nicelerinin olduğu da muhakkaktır.

Kuzey Türklüğü söz konusu olduğunda gizli bir kahramandan daha söz etmek gerekir: Musa Carullah. Ömrü arayışlarla geçen; Turan ve İslam coğrafyasında nerede bir ışık görse oraya koşup giden; İslam dünyasının aydınlanabilmesi için "eğitim, toplumsal hayatın düzenlenmesi ve özellikle kadınının cemiyetteki yerinin belirlenmesi" konularında keskin görüşleri olan bir aydındır.

Bu dönemde Buhara, Hive, Taşkent, Semerkant, Kokand merkezli bağımsızlık hareketlerine dair eserlerin görece bolluğuna karşın adı daha az bilinen ve bugünkü Kazakistan ile Kırgızistan'ı da bir bakıma şekillendiren bir bozkır bağımsızlık hareketi daha başlatılmıştı: Alaş-Orda...

“Alaş-Orda” Hareketi ve Suikaste Uğratılan Bozkır Türk Aydınlanması

Bu çalışmada parça parça Türkistan millî bağımsızlık hareketlerine değinildi. Bu hareketleri tetikleyenlerin genellikle Ceditçilik tedrisinden geçtikleri de bilinir. Bu tadristen geçen Kırım'dan Türkistan'a birçok Türkçü aydın 20. yüzyılda yüksek bir Türklük bilinciyle dünyayı okuyorlardı. Günümüz Özbekistan'ı ise bu aydınlanma hareketlerinin en verimli bölgelerinden biri idi. Buradan yükselen sesler Türklüğü tek kimlik olarak tasavvur etmek gerektiğini, Türk ve Turan kavramlarını bölgesel adlara tercih ederek dile getiriyorlardı. Örneğin dönemin şairlerinden Elbek yazdığı “Dil” şiiri ile Türk dili şemsiyesi altında bütün Türkleri birleştirebilecek bir ufka sahip olduğunu haykırıyordu:

Dil⁵

*Bunlu kuşum, şakıyarak gel, anlat,
Kimler imiş Türk dilini satanlar?
Bülbül gibi şakırdayan bu dili
Utanmadan bu ülkeden atanlar?
Baldan tatlı, candan aziz Türkçeni
Anlamadan, horlayarak yatanlar?
Bunlu kuşum, onları koy, sen şakı!
Türk dilinin ünün çıkar göklere!
Koy onları, onlar yoldan azsınlar
El içinde boş boğazlık satsınlar.*

Bu dönemde Buhara, Hive, Taşkent, Semerkant, Kokand merkezli bağımsızlık hareketlerine dair eserlerin görece bolluğuna karşın adı daha az bilinen ve bugünkü Kazakistan ile Kırgızistan'ı da bir bakıma şekillendiren bir bozkır bağımsızlık hareketi daha başlatılmıştı: Alaş-Orda...

Türkiye'de pek fazla bilinmese de Kazak Türkleri 1730'larda başlayan Rusiskânı ve Ruslaştırma girişimleri karşısında en fazla katledilen, sömürülen toplulukların başında gelir. Eğitim düzeyinin düşük olması ve bozkır yaşantısı nedeniyle bu acılarını dile getirebilecek bir aydın kesime uzun süre rastlanmamıştır. Kazak ve bütün Türkistan toprakları lokma lokma Ruslar tarafından yutulunca özellikle Gaspıralı izinden giden küçük bir aydın kesimin öncülüğünde Ruslaştırmaya karşı direnişler de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlar. Lakin Rus tezine göre Bozkır halkının modernleşmesi için Rus kültürüne ihtiyacı vardır. Ruslaştırma-

kolonileştirme ile “özbenliğini koruma” arzuları bir çatışmayı da kaçınılmaz kılıyordu. Yaklaşık 200 yıllık kolonileştirme sürecinden sonra 1917 Sovyet Devrimi boşluğunda Alaş Orda Hareketi kurulur. Aslında Alaş Orda Partisi’nin kökleri 1905’e kadar uzanır. Bu dönemde Alaş gayri resmi bir oluşum olarak ve daha çok bir yer altı faaliyeti şeklinde teşkilatlanır. 1917 Ekim Devrimi esnasında doğan boşluktan yararlanarak faaliyetlerini yasal zeminde yürütmeye başlarlar (Andican 2003: 53-56). Türkistan’ın bağımsızlığını savunan ilk milliyetçi partidir (Ölçelçi 2007: 50-61). Bugünkü Kırgızistan’ın bir kısmı, yine Kazakistan ve Orenburg gibi Kazak⁶ topraklarından koparılıp Rusya’ya bağlanan merkezleri kapsayan Otonomi bir yönetim kurulumudur. Buna Türkistan’ın bozkır kısmı demek de mümkündür. Alihan Bükeyhanoğlu hükümet başkanı olur. Lakin ömrü uzun sürmez. 1920’de toparlanan Rus orduları tıpkı Çarlık Rusya’sında olduğu gibi bu bağımsızlık-otonomi arasında bir talebi dile getiren hareketin üzerine çulllanır. Aydınlar hapsedilir, sürülür, katledilir. Son nokta ise 1930’ların sonuna doğru konur ve hareket bitirilir. Bu uyanış kalkışmasının öncüleri olan sanat ve bilim adamlarının hemen tamamı katledilirler.

Alaş Orda Hareketi’ni ilginç kılan bir özelliği benimsediği bayrağı ve millî marşıdır. Bayrak tamamen Türk bayrağı biçimindedir. Sadece kırmızı zemin içindeki hilal ve yıldızın rengi beyaz değil sarıdır. Millî Marşında ise “*Kökümdeki atam er Türk, biz Kazak eliyiz/ Turanda hür yürüyen, biz Türk’ün eriyiz*” gibi Türklük ve Turan bilinci yüksek ifadeler yer alır. Bu hareketin liderlerinden Mir Yakup Duvlatov ilk Kazakça romanı yazan aydındır aynı zamanda. “Oyan Kazak” şiiri o dönemde millî marş gibi bütün halkın dilindeydi. Duvlatov İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinde Kazaklara yerleşik hayata geçip tarımla uğraşmalarını tavsiye ettiği makalesini de yayınlar. Kazak aydınlanmasının başlangıcında da Gaspıralı’nın Cedit ışıklarını görürüz...

Macaristan’da Turancılık Hareketi ve Abdüllatif Efendi...

Macar Türkolojisinin ne denli güçlü olduğu Türk ilim çevrelerinde iyi bilinir. Bilinen bir başka konu ise Türkiye’de Turancılık söyleminin yeşerdiği dönemlerde

Alaş Orda Hareketi’ni ilginç kılan bir özelliği benimsediği bayrağı ve millî marşıdır. Bayrak tamamen Türk bayrağı biçimindedir. Sadece kırmızı zemin içindeki hilal ve yıldızın rengi beyaz değil sarıdır. Millî Marşında ise “*Kökümdeki atam er Türk, biz Kazak eliyiz/ Turanda hür yürüyen, biz Türk’ün eriyiz*” gibi Türklük ve Turan bilinci yüksek ifadeler yer alır.

Macaristan'da da Turancılık'ın hem ilmi hem de siyasi anlamda gelişmeye başladığıdır. 1910'lar Macar Turancılık'ının bilimsel altyapısının atıldığı dönemdir. Bu konuda enstitüler kurulur, dergiler yayınlanır ve Macarlar önderliğinde Japonya'ya dek uzanan bir Turan coğrafyasından söz edilir. Türk talebelerin Macaristan'da okuyabilmesi için çalışmalar yapılır. İstanbul ziyaret edilir, devlet görevlileri ile görüşmeler yapılır. Ama çalışmalar daha çok Macar dilinin hangi dil ailesine bağlı olduğu ve Türkçe ve Fince gibi diğer Ural-Altay dilleriyle olan akrabalığı üzerinden yürütülür. İnişli çıkışlı bir seyir izleyen bu faaliyetler 1944 yılına dek sürer...

Gerçi Macarların Turan içerisindeki yerleri Hüseyinzade Ali Turani ile Ziya Gökalp arasında da farklı şekilde yorumlara sebep olur. Hüseyinzade onları Turan soylu olarak kabul ederken Gökalp belki din farkı nedeniyle Macarlara pek sıcak bakmaz. Balkan ve Cihan Harplerinde büyük darbeler yiyen Osmanlı'ya özellikle Müslüman olan Turan kavimlerinden yardım geldiğini, Macarların böyle bir yaklaşımı olmadığını belirtir ve Turan coğrafyasını üç katman olarak tasvir eder. Birinci Katmanı Türkiye, ikincisini özellikle Azerbaycan Türklerinin de içinde oldukları Oğuz Boyları ve Türkmenler, üçüncü katmanı ise bütün Türk boyları oluşturmaktadır (Gökalp 1975). Bu tartışmalar son yıllarda Macar Turancılık'ına yeniden artmaya başlayan ilgi ile beraber yeni ufuklara taşınacak gibi görünmektedir. Macarları son yıllarda gündeme taşıyan bir diğer husus ise bu ülkedeki Turancı partinin % 17'lere varan bir oy oranına ulaşmasıdır...

Ancak Macar Turancılık'ını ilginç kılan ve çok fazla bilinmeyen bir kişilikten söz etmek gerekir: Abdüllatif Efendi. Kendisi Erzurumludur. Macar Turan Cemiyetinin çıkardığı dergide 1913'te yazısı yayınlanır. Budapeşte Müslüman Cemaati Reisi olarak adlandırılan bir imam olsa da Türk-Macar ilişkilerinin geliştirilmesi için çaba sarf eden faal bir kişiliktir. Osmanlı ve akabinde Cumhuriyet dönemlerinde bu faaliyetlerini sürdürür ve bir Katolik Üniversite'sinde Türkçe dersler verir. Macaristan'da bulunan Türk ve Müslüman öğrenciler ile yakından ilgilenir. Macar Turancıları'nın 1916 yılında Türkiye'ye yaptıkları ziyaret bu girişimlerin meyvesi gibidir (Önen 2003).

Macar Turancıları örneği, daha önceleri ideolojik altyapısı oluşturulamamış Turancılık'ın tam da 100 yıl öncesinden güçlü bir fikri ve ilmi temel arayışına girdiğinin önemli bir örneğidir. Turan ülküsü, Macaristan'dan Türkistan'a kadar uzanan büyük bir coğrafyada karşılığı olan bir gerçekliğe bu dönemde sahip oldu...

Turan Yolunda ve Türk Aydınlanmasında İki Kadın: Halide Edip ve Müfide Tek

20. yüzyıl Türk aydınlanmasının temel meselelerinden bir tanesinin de "cemiyet içinde kadının rolü" olduğu bilinir. Özellikle Gaspıralı ve Musa Carullah gibi aydınlar kız çocuklarının eğitimi, toplumsal ve dini alandaki yerleri konusunda

cesur girişimlerde bulunurlar. Ziya Gökalp “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde Türkçülüğün Tarihinden söz ederken iki kadından bahseder: Halide Edip ve Müfide Ferit. Yine Ömer Seyfettin bu iki kadından övgü ile söz eder ve onların Turan düşüncesini erkeklerden daha önce kavradıklarını ve edebiyata aktardıklarını belirtir.

Gerçekten de Halide Edip “Yeni Turan”, Müfide Ferit Tek ise “Aydemir” adlı romanlarıyla 1910’lu yıllarda birçok erkek Turancıdan daha atik ve cevval davranarak Turan düşüncesinin kalıcı hâle gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Ömer Seyfettin’in yazdığı “Yarınki Turan Devleti” bunlardan daha sonra gelir. Ünlü yazar Şevket Süreyya Aydemir, Müfide Ferit’in yazdığı Aydemir romanından genç yaşındayken çok etkilenir ve daha sonra soyadını da bu romanın kahramanından ilham alarak Aydemir yapar.

Osmanlıcılık, Turancılık, Sosyalizm, Kemalizm düşünce yolculuklarının tamamını yaşayan bir kişilik olan Şevket Süreyya, Edirne’den Sarıkamış cephesine gönüllü asker olarak giderken de; ardından da Sovyet İhtilâli sonrasında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan’a öğretmenlik yapmak üzere yollanırken de yanında hep Aydemir romanı vardır.

Bu iki kadının bir diğer özelliği de ikisinin de Kurtuluş Savaşı’nda aktif rol almaları, konuşmalar, konferanslar vermeleridir. Toplumda oynadıkları rol modelliği de bir diğer katkılarıdır. Kadınların bu çalışmaları Türkiye’nin artık yeni bir aşamaya girdiğini, kadınların da bu ülkenin geleceğine güçlü katkılar verebileceklerini göstermişlerdir...

Turan’dan Türkiye’ye, Türkiye’den Turan’a Uzanan Kardeşlik Hikâyeleri

Türkiye ile Turan coğrafyasının ne denli iç içe geçtiğini anlayabilmek için sadece aydınların yazdıklarını okumak ve anlatmak yetmez. Türk tarihinin en karanlık döneminde dahi askerlerin ve kardeş toplulukların birbirleri için yaptıklarına da bakmak gerekir.

En bilindik örneklerden bir tanesi Balkan ve Kurtuluş Savaşı esnasında Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarından gelen yardımlardır. Cumhuriyet’in yokluklar içinde ilk ekonomik adımları atışında “devletlerin” değil o ülke milletlerinin yaptıkları yardımlar vardır. Turan böyle bir şeydir işte.

Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Orduları ise bir diğer güzel hikâyedir. 1917 Sovyet Devrimi’nden sonra bağımsızlık mücadelesine girişen

Halide Edip “Yeni Turan”, Müfide Ferit Tek ise “Aydemir” adlı romanlarıyla 1910’lu yıllarda birçok erkek Turancıdan daha atik ve cevval davranarak Turan düşüncesinin kalıcı hâle gelmesine katkıda bulunmuşlardır.

1960'lardan sonra özellikle Milliyetçi Hareket Partisi'nin görüşleri etrafında Türkçü-İslamcı kanatların tekrar Turan ülküsü etrafında kısmen de olsa buluşa bildikleri söylenebilir.

Azerbaycan Türklerine Ermeni çetecileri ile İngiliz sömürgecileri musallat olmuştu. Uzun yıllar işgal altında kalmış Azerbaycan'ın organize silahlı güçleri yoktu. Türkiye'deki kardeşlerini yardımca çağırırlar. I. Dünya Savaşı'nın o karanlık ve zor günlerinde Türkiye'den Turan sevdalıları hemen yardıma koşmuş; Batum, Tiflis, Gence üzerinden Bakü'ye kadar girmiş ve 1918'de "Üç Renkli Ay Yıldızlı" bayrağı bir daha inmemek üzere göndere çekmişlerdir.

Bir başka çok bilindik ve hüzünlü örnek ise Enver Paşa'nın hikâyesidir. Balkanlar, Trablusgarp, Sarıkamış'ta Osmanlı'nın en kudretli subayı ve Halife'nin damadı olan Enver Paşa'nın şehit düştüğü yere bakmak bile Turan ülküsünün kudretinin bir göstergesidir. Türkistan'ın Belcivan

bölgesinin Çeğentepesi'nde bayram namazı kılarken bölgeye sızan Rus birliğine karşı elinde kılıç ile saldırıya geçmişken Rus mitralyözlerinin kurşunlarıyla şehit olmuştur bu hayalleri Turan kadar büyük Paşa. Kısa bir hayatın içine bütün Turan coğrafyasını sığdırmıştır desek yeridir.

Yine Enver Paşa ile İttihat ve Terakki'de aktif görevleri olan, 1. Dünya Harbi'nin Filistin Cephesi'nin komutanı Cemal Paşa da savaş sonrasında yolunu Turan'a düşürür ve İngilizlere karşı mücadele veren Afganistan ordusunun modernleştirilmesi için bu ülkeye gider. Aynı zamanda bölgede bulunan Enver Paşa'ya da doğrudan-dolaylı yardımda bulunur. 1922'de Tiflis'te bulunduğu sırada "Suriye ve Filistin Cephesi'nde görevliyken on binlercesinin canını kurtardığı Ermeni suikastçılar tarafından öldürülür. Cinayetin perde arkasında Stalin'in olduğuna dair ciddi deliller vardır... Kazım Karabekir Paşa, Cemal Paşa'nın naaşını Erzurum'a getirir... Böyle nice hikâyeler vardır. İstanbul Turan'ı; Turan İstanbul'u sınımsız kucaklamıştır bu dönemde... Bu konularda giderek artan sayıda eserler yazılmaktadır artık. Bir de Türkistan'dan kalkıp Anadolu'ya sığınmak zorunda kalanlar vardır. Turan'ın ve Türkistan'ın Türkiye'ye uzanan hayatlarını yazacak araştırmacılar için malzeme bulmak zor olmasa gerekir.

Sonuç

Bu yazı girişte ifade edilen dört temel tez üzerinden geliştirilmiştir. Görülmektedir ki 20. yüzyılın başında görece kısa zamanda büyük bir Türk aydınlanması yaşanmış ve Türk Dünyasının eğitim, fen ve siyasi bilinç alanlarında yepyeni ufuklar açılmıştır. Bu dönem, daha geniş bir şekilde incelenmeyi hak etmektedir.

Yine bu dönemde Macaristan'dan Türkistan'a kadar bütün Turan coğrafyasında Türkçüler arasında çok canlı münasebetler kurulmuştur. Türk Dünyası olarak adlandırdığımız coğrafya ve siyasi alan o zamanlar büyük ülkeleri olan bu kişilerin birbirleriyle sıkı irtibatları sayesinde şekillenmiştir. Belki tarihte ilk kez olmak üzere bütün Turan coğrafyasını kapsayan bir milletdaşlık fikriyatı ve duygusu ortaya çıkmıştır.

Bu Türkçü-Turancı akım içerisinde İslamcılar, Batıcılar ve Sosyalistler bulunmakta ve bir çeşitlilik görülmektedir. Bu akımların birbirlerine yaklaştıkları bu dönemden sonra ve özellikle de Galiyev'in öldürülmesi ile birlikte Turancı akımın sosyalist kanadı çökmüştür. İslamcı kanat daha çok "Anadoluculuk" hareketine doğru evrilirken Batıcı kanat ise Turancı kimliğini tamamen kaybederek Avrupalılaşıma yaklaşımını benimsemiştir. Belki 1960'lardan sonra özellikle Milliyetçi Hareket Partisi'nin görüşleri etrafında Türkçü-İslamcı kanatların tekrar Turan ülküsü etrafında kısmen de olsa buluşabildikleri söylenebilir. Bu alanda yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Özellikle 1990'lardan sonra ortaya çıkan bağımsız Türk Devletleri bir zamanlar idamla yargılanan, aşağılanan ve hayalperestlikle suçlanan Turancıların ne denli haklı olduklarını gösterdi. Ziya Gökalp'i ve diğer Turancıları hayalcilikle suçlayanlar gördüler ki İstanbul'un sınırları aslında Saraybosna'dan; Diyarbakır'ın savunması aslında Musul-Kerkük'ten; Erzurum'un hudutları ise Kafkaslardan ve Türkistan'dan başlamaktadır. Turan "jeo-politik" ve "jeo-ekonomik" bir gerçekliktir.

Anlaşılmıştır ki Türkiye sadece Türkiye değildir, Türkiye Turandır ve Turan Türkiye'dir...

1 Elbette Turan kavramı çok daha evvelinden kullanılıyordu. Hatta "Haydar Çelebi Ruznamesi"nde (1976) Yavuz Kırım Sultanına "Turan'ın Sultanı" diye hitap eder. Burada Turan ile kastedilen Kuzey Türklüğü olsa gerektir. Bizim sözünü ettiğimiz Turancılık ise arkasında soy, dil ve kültür birliği olduğu düşüncesiyle özellikle Garbın emperyal güçlerine karşı ittifak oluşturma düşüncesi üzerinden geliştirilmiş siyasi bir kavramdır. Turan diyenler özellikle 1940'ların Türkiye'sinde idamla yargılandılar; faşist suçlamasına muhatap oldular ve en nihayet kurşunlandılar. İslamcı kesim ise Turan kavramına basit bir kabile asabiyesi mantığı ile yaklaştı ve mesafeli durdu. Gel gör ki 2010 yılında TBMM'nin onayladığı bir yasa ile "Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı" kuruldu ve faaliyete geçti. Bu ad aslında kısaca "Turan" demektir. Turancılar tam 100 yıl sonra resmen haklı ilan edilmişlerdi. Bu yüzyıl içerisinde idamla yargılanmak, faşist suçlamasına muhatap olmak, "kabile asabiyecisi" diyerek zındıklardan addedilmek gibi zulümlere ve hakaretlere katıldılar. Ama milliyetçiler tarihi iyi okur ve o yüzden de haklı çıkarlar. Haklı çıkma güzeldir lakin yeterli değildir. Haklılığın hakkını da vermek gerekir.

2 Manastır, İstanbul, Bakü, Kahire, Kazan, Taşkent, Bahçesaray gibi şehirlerin Türk aydınlanmasında oynadığı rolü biliriz de Tiflis'in hem Türk aydınlanmasında hem de Türklerin Kafkas mücadelesinde ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde oynadığı etkili rolü pek bilmeyiz. Şüphesiz bu konuda araştırmacılara görevler düşüyor.

3 Biz burada Gaspıralı'yı anlatırken Yusuf Akçura'nın "Türkçülüğün Tarihi" (Kaynak Yayınları, 3. Ba-

- sim, 2008), Yavuz Akpınar, Bayram Orak ve Nazım Muradov'un "İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1" (Ötüken, 2. Baskı, 2005) kitapları ile Fahri Solak'ın "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey" başlığı ile Mütferrika dergisinde (sayı 20, Güz, 2001, s. 79-104) yayınlanan makalesinden yararlandık.
- 4 Alfabe birliğinin doğrudan dil ve düşünce birliğini çok kolaylaştırdığını ilk fark edenler Rus idarecileri oldu. Türkiye ile Türk toplulukları arasındaki irtibatı kesmenin en kestirme yolu olarak farklı alfabelerin kullanılmasını özendirmek oldu. Bu nedenle, Türkler Arap alfabesini kullanırken Çarlık ve Sovyet Rusya'nın resmi tezi bu alfabenin eğitim için uygun olmadığı ve yerine Latin alfabesinin geçirilmesi gerektiği idi. Ardından Türkiye Latin alfabesini benimseyince bu defa Türk topluluklarına Kiril alfabesi dayatıldı. O kadar ki her Türk topluluğunun sahip olduğu Kiril alfabesi bile farklılık gösteriyordu. Rusya'nın alfabe uygulamaları bile başlı başına birer kültürel katliam ve bölme girişimleridir. Bu bölünmüşlük günümüzde hala devam etmektedir.
- 5 Metni Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine Meryem İsabaeva ile birlikte aktardık. Aslında aynı alfabeyi kullanıyor olsaydık şiir çok daha anlaşılır olacaktı. Bu da Gaspıralı'nın alfabe birliği düşüncesi konusunda ne denli feraset sahibi olduğunu göstermektedir. Şiirin orijinali şöyle: TIL "Mungli qushim, sayrab-sayrab kel, anglat/Kimlar erur Turk tilini sotg'uchi?/Bulbul kabi sayrab turgan bu tilni/ Uyalmayin bu o'lkadan otguchi?/Bolday totli, jondan aziz Turkchani/Tushunmayin, xo'rlab-xo'rlab yotg'uchi? /Mungli qushim, ularni qo'y, sen sayra!/Turk tilining dong'in chiqar ko'klarga!/Qo'y ularni, ular yo'ldan ozsinlar, El ichida bo'sh bo'g'uzlik sotsinlar!"
- 6 O dönemde bugünkü Kazaklara Kırgız, Kırgızlara ise Kara Kırgız denmekteydi (Andıcan, 2003: 54). Ruslar Türk topluluklarına mümkün olduğunca farklı adlar vermeye Çarlık ve Sovyet dönemlerinde sistematik olarak devam ettiler.

Kaynaklar

- AKÇURA, Y. (2005), *Hatıralarım*, Hece Yayınları.
- AKÇURA, Y. (2008), *Türkçülüğün Tarihi*, 3. Basım, Kaynak Yayınları.
- AKPINAR, Y., ORAK, B. ve MURADOV, N. (2005), İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri 1, 2. Baskı, Ötüken Yayınları.
- ANDİCAN, A. (2003), *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları.
- GÖKALP, Z. (1975), *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELEBİ, İ. Haydar (1976), *Haydarçelebi Ruznamesi*, Tercüman, 1001 Temel Eser.
- ÖLÇEKÇİ, H. (2007), *Ruslaştırma ve Sovyetleştirmenin Sosyal Tarihi: Kazakistan'da Sovyet İnsanı Oluşturma Süreci*, Birlik Yayıncılık.
- ÖNEN, N. (2003), *Turanlı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi.
- SOLAK F. (2001), "Doğumunun 150. Yılında Gaspıralı İsmail Bey" *Mütferrika*, s. 20, Güz, s. 79-104.
- TURAN, O. (2000), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, cilt 1-2, 13. Baskı, Boğaziçi Yayınları.
- ÜLKEN, H. Z. (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları.